

Л. В. Лисенко
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

НАУКОВІ КАТЕГОРІЇ “КОЛЕКЦІЯ”, “ЗІБРАННЯ”, “БІБЛІОТЕКА” ЯК ОБ’ЄКТ ВИВЧЕННЯ, ОПИСУ ТА РЕЄСТРАЦІЇ: ДО ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ ПОНЯТЬ

Долі книжкових колекційних фондів видатних історичних особистостей останнім часом привертають увагу дослідників-книгознавців, бібліотекознавців, архівних наукових працівників та спеціалістів ряду історичних дисциплін. Історія створення, походження та доля особистих книжкових зібрань, по-перше, характеризують її власника-фондоутворювача, розкривають його життєвий та творчий шлях, особистісні риси, темперамент, успадковані властивості, уподобання, набуті за життя, тобто все, що створює власне індивідуальність; по-друге, є новим джерелом пізнання епохи або певного проміжку часу, за допомогою якого можна встановити досі нерозкриті історичні сторінки. Це цінний джерелознавчий матеріал для науково-дослідницької, інформаційно-бібліографічної та практичної роботи вітчизняних та закордонних спеціалістів, для підготовки наукових видань.

Враховуючи необхідність досконалого вивчення історико-культурних фондів як національного феномену та надбання, на початковому етапі маємо на меті дати визначення конкретним обліково-реєстраційним поняттям “колекція”, “зібрання”, “бібліотека”, що мають бути об’єктами реконструкції та обліку на державному рівні відповідно до Державної програми “Книжкова спадщина України: створення бібліографічного та археографічного реєстру і системи збереження й загальнодоступності”, та відобразити з максимальною повнотою питання понятійного апарату колекційних фондів, яке фіксувалося у спеціальній бібліотекознавчій та історичній періодиці, а також частково у неперіодичних вітчизняних та російських дже-релах, виданих упродовж ХХ ст.

Слід відмітити, що дослідження за вказаний період присвячувалися питанням книжкових приватних колекцій, бібліотек та зібрань, в яких розглядалися їхні склад, організація, зміст, а також призначення і доля.

Фактично, змістове наповнення публікацій 20–30-х років ХХ ст. про історичні бібліотечні колекційні фонди має, переважно, загальноінформативний характер:

- в статтях оглядового змісту перераховуються назви колекційних зібрань та їхнє місцезнаходження¹;
- зазначаються біографічні відомості про автора (якщо книгозбірня особова), коротка історія установи, першопричини та умови створення книгозбірні, вплив історико-політичних подій на комплектування та збирання колекції/зібрання²;
- характеризується склад колекційних фондів (за типами та видами видань, за галузями суспільної діяльності, зазначається мовна характеристика)³;
- виокремлюються та описуються найбільш цінні видання конкретного колекційного фонду, висвітлюються умови збереження книгозбірень в історичному та сучасному аспектах⁴;
- проводиться поділ та окреслюється структура колекційних фондів за принципом від складного до простого⁵.

Отже, враховуючи вивчення історії створення та розвитку приватних книгозбірень, у кінці 30-х років порушується питання штучного формування та встановлення ретроспективних колекційних фондів в універсальному книгосховищі⁶.

У публікаціях 40–60-х років визначаються нові аспекти вивчення історичних книгозбірень незважаючи на те, що “доля історичних бібліотек не привертала увагу істориків руської книги та бібліотечної справи”⁷:

- зазначаються умови, на основі яких здійснюється передача від фондоутворювача або фондovласника – особі-фондоутримувачу⁸;
- виділено естетичне оформлення окремих примірників, інформується про маргіналії на окремих виданнях власників бібліотеки або авторів книг⁹;
- розкрито цінність книгозбірні як через окремо виділені примірники/частини зібрання (історія їхнього створення та надходження), так і через книгозбірню в цілому як феномен культури конкретного століття¹⁰;
- підтверджено вплив книгозбірень на формування свідомості та творчої діяльності її власників¹¹;

– відзначено, що цінні історичні колекційні фонди часто становили ядро державних бібліотек і музеїв¹²;

– виокремлено складові частини за тематичними чи видовими розділами і охарактеризовано їх¹³;

– проведено дослідження стосовно можливості реконструкції ретроспективних приватних книгозбірень, втрачених чи розпорощених¹⁴.

Від 70–80-х років з'являються публікації, в яких книгозбірні вивчаються з метою поставлення їх на державний облік¹⁵. Проводяться дослідження ретроспективних фондів за науково-довідковим апаратом – системою каталогів на колекційні фонди¹⁶.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. кількісні і якісні характеристики публікацій стосовно змісту історико-культурних книгозбірень значно зросли у відповідності до підвищення ролі і визнання приватних книгозбірень як національної спадщини та появи теоретичних розробок та наукових досліджень. У переважній більшості ці роботи мають інформаційний характер, висвітлюючи біографічні відомості фондовласника, історію створення, родо-видовий склад та долю книгозбірні. Бібліотеки/зібрання є національним надбанням конкретної держави і отримують статус наукового історико-культурного об'єкта дослідження та підлягають спеціально охоронному режиму зберігання¹⁷. Починають чітко формуватися етапи виявлення цінних приватних книжкових зібрань з метою реконструкції історично розформованих колекційних фондів¹⁸ як під час їхнього безпосереднього дослідження, так і через систему існуючих каталогів.

Отже, аналіз загального змісту праць, що вийшли друком протягом ХХ ст., дозволяє зробити такі висновки: по-перше, через звернення до особових колекцій/зібрань як до цінного джерелознавчого матеріалу з'являється можливість досліджувати історично визначений хронологічний період, характеризувати політичні події та їхній вплив як на формування конкретної особистості (особи-фондоутворювача та особи-фондовласника), так і на окремі соціальні групи, народи і нації. По-друге, встановлюються ціннісні ознаки, за якими обґрунтовується необхідність занесення колекційних книжкових та рукописних фондів до державної реєстрації та визначення їх як національного надбання. По-третє, синкретичність колекційних фондів вимагає вивчення їх з книгознавчого, бібліографічного, археографічного, бібліотекознавчого та історичного аспектів.

На наступному етапі дослідження слід чітко визначити понятійно-

категоріальний апарат, що складатиме основу під час державного обліку національного книжкового надбання та його класифікації на внутрібібліотечному рівні відповідно до програми “Книжкова спадщина України: створення бібліографічного та археографічного реєстру і системи збереження й загальнодоступності”.

Так, при укладанні понятійного апарату на колекційні фонди в системі комплексних категорій розглядалося поняття “фонд”, що визначалося як будь-яка сукупність книжкових видань і застосовувалося паралельно поняттям “бібліотека”, “зібрання”, “колекція”, “збірка”, “група колекцій”, “група зібрань”.

Дослідники-теоретики ретроспективних фондів НБУВ Л.В. Муха, В.П. Голобуцький, Н.М. Ольховик у своїх публікаціях та окремих виданнях пропонують залучити до термінологічного ряду у вивченні книгозбірень також категорії “історична колекція”¹⁹, “бібліотечне зібрання”, “бібліотечна колекція”, “меморіальний фонд”, “комплексне бібліотечне зібрання”, “книжкове зібрання”, “рукописне та архівне зібрання”, “колекція”²⁰.

Аналізуючи змістове наповнення вищезгаданих понять, маємо підстави зауважити, що ці категорії можуть використовуватися на внутрібібліотечному рівні в службових документах (системі науково-довідкового апарату на колекційні фонди), але не можуть визначатися як базове поняття при обліку історичних зібрань/колекцій на загальнодержавному рівні, оскільки кожна із запропонованих категорій повинна мати окреслену структуру та рамки, а також детально розкриватися (з характеристикою виду та типу документів) лише через заголовок книгозбірні, на початковому етапі; потім через її реєстраційний опис (описову статтю) та паспортну систему на досліджуваний фонд.

Тому маємо на меті ввести базовий термін “бібліотека”, чітко охарактеризувати змістове та формальне його наповнення, а також поняття “зібрання” і “колекція”, що визначатимуться як об’єкти джерелознавчого та археографічного опису під час здійснення програми Державного реєстру національної книжкової спадщини.

Обґрунтуванням для визначення понятійно-категоріального апарату у нашому дослідженні є аналіз історії формування цих понять у бібліофільських, бібліотекознавчих та історико-книгознавчих публікаціях, здійснених протягом ХХ ст.

Так, на нашу думку, поняття “бібліотека” має використовуватися у випадках, коли:

– за змістом історично згрупований масив відображає універсальність тематики (розкриття тематичних напрямів за галузями знання); відбиває полімовність видань (наприклад, розширений перелік мов європейських та східних країн); хронологічні межі обіймають декілька століть²¹;

– за засобом відтворення видань документальний комплекс містить як друковані, так і рукописні видання, архівні групи документів, що безпосередньо пов'язані з життєдіяльністю фондоутворювача, фондовласника²²;

– за структурою це комплексна книгозбірня (наявність у своєму складі колекційних фондів (бібліотек/зібрань/колекцій), що історично утворилася за певний визначений проміжок часу, цілісно збережена і може бути об'єктом дослідження та реєстрації.

У результаті аналізу комплексних книгозбірень – бібліотек маємо окреслити основний зміст даного поняття. Таким чином, бібліотекознавчу та історичну категорію **“бібліотека”** визначаємо як історично сформований документальний масив – об'єднання ряду окремо виділених самостійних колекційних фондів (бібліотек/зібрань/колекцій), що у своїй сукупності представляють універсальність та полімовність типів і видів друкованих та рукописних видань, з широкими хронологічними межами та об'єднаний в єдине ціле в процесі життєдіяльності чи існування особи-фондоутворювача.

Наступним, одним із загальноприйнятих та найбільш поширених в теорії та практиці бібліотекознавчих та історичних дисциплін поняттям є фондова категорія **“зібрання”**. Вибірковий аналіз публікацій відображає суть та наповнення такого групування матеріалів і характеризує його як:

– універсальний (багатогалузевий) за тематичним, типовим та видовим складом засіб відтворення видань²³;

– тематично вузько направлений чи зорієнтований простий колекційний фонд, що має у своїй структурі поділ на розділи, підрозділи, сфери, аспекти, напрями, галузі, котрі невідокремлені як самостійні складові частини;

– відокремлені колекційні частини (бібліотеки/зібрання/колекції) комплексного фонду (в даному випадку, зібрання чи колекції), що можуть бути самостійними елементами опису;

– документальний масив, об'єднаний будь-яким предметом (особою-фондоутворювачем або темою), який утворився в результаті історичної роздрібності комплексного колекційного фонду на

окремі групи, що існують розрізнено одна від одної і об'єднання яких не може повернути початкової його цілісності.

Отже, поняття “зібрання” репрезентує історично чи штучно зібраний масив друкованих або рукописних видань, універсальних за змістом та призначенням, простий чи складний за структурою, що утворився як результат діяльності одного чи декількох фондоутворювачів.

Окремо слід зупинитися на визначенні поняття “колекція”. В результаті дослідження виявилось, що визначення “колекція” як окреме зібрання видань більш точно окреслює своє змістове наповнення, ніж інші терміни, і визначається як:

– історично сформована чи штучно утворена проста за структурою (але можлива наявність окремо виділених підрозділів, що мають право на державну реєстрацію як самостійні одиниці, але в складі колекції, спорідненої за певним критерієм) книгозбірня;

– спеціально утворена група документів, об'єднана за певною ознакою (предметно-тематичною, видом видань, засобом відтворення, хронологічними рамками, критерієм цінності), документальний масив “тільки раритетів...”²⁴

Таким чином, “колекція” – це історично сформований чи штучно утворений науково обгрунтований підбір видань, об'єднаних у документальні масиви за різноманітними засобами відтворення та певною колекційною ознакою (темою чи предметом колекціонування, за хронологічною, видовою ознакою, критерієм загальнокультурної цінності), що складають базу для самостійного виділення.

Отже, результат вивчення змісту публікацій щодо приватних книгозбірень та книгозбірень установ дає можливість зробити такі висновки:

– бібліотекознавчі та історико-книгознавчі практичні дослідження особових фондів та колекційних фондів установ, здійснені протягом ХХ ст. розкривають: по-перше, біографічні відомості фондоутворювача/фондовласника зібрання або історію розвитку організації/установи/навчального закладу та першопричини збирацької діяльності; по-друге, характеризують книгозбірню як цілісний об'єкт, так і її частину, відокремлену за типовою чи видовою ознакою, мовою документів, структурним поділом документів на відділи, підрозділи, сферою діяльності, галузями, групами; по-третє, репрезентують джерела комплектування даного колекційного зібрання; описують взаємовідносини між спадкоємцями та особами, що до-

кладали зусиль до комплектування приватних зібрань, їхній вплив на збирацьку діяльність роду, сім'ї, особи, різноманітних установ;

– для встановлення понятійно-категоріального апарату національної книжкової спадщини нагальною є проблема класифікації понять “бібліотека”, “зібрання”, “колекція”, спроба чого була здійснена у нашій публікації.

¹ *Каменецкая К.* Государственная публичная историческая библиотека // Ист. журн.– 1939.– № 2.– С. 110; *Стругацкий Н.* Фонды эстампов, их обработка и использование // Крас. библиотекарь.– 1938.– № 12.– С. 64; *Бриллиант В.* Картографические фонды // Крас. библиотекарь.– 1938.– № 12.– С. 68.

² Восстановление Лувенской Библиотеки // Библиотечное обозрение.– Л., 1926.– Кн. 1–2.– С. 185 – 188; *Игнатьев Н., Садова М.* Фонд русской книги [Публ. Б-ки им. Салтыкова – Щедрина в Ленинграде] // Крас. библиотекарь.– 1938.– № 12.– дек.– С. 58; *Люблинский В.* О двух коллекциях ГПБ. (Б-ка Вольтера и “Кабинет Фауста”) // Крас. библиотекарь.– 1938.– № 12.– С. 72; *Манассеин В.С.* Библиотека декабриста М. С. Лунина // Библиотековедение и библиография.– 1930.– № 1/2.– С. 101–117; *Айзенштат Д.* Библиотека Дени Дидро // Книга и пролетар. революция.– 1939.– № 4.– С. 154.

³ *Банк В.* Иностранные фонды [Публичной библиотеки им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде] // Крас. библиотекарь.– 1938.– № 12.– С. 58–59; *Игнатьев Н., Садова М.* Фонд русской книги [Публ. Б-ки им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде] // Крас. библиотекарь.– 1938.– № 12.– С. 56–57.

⁴ Воронцовская коллекция ORIENTALIA в Одесской центральной научной библиотеке // Новый восток.– 1929.– № 25.– С. 373 – 375.

⁵ *Банк В.* Иностранные фонды [Публичной библиотеки им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде] // Крас. библиотекарь.– 1938.– № 12.– С. 58–61; *Саитов Б.* Нотные фонды // Крас. библиотекарь.– 1938.– № 12.– С. 62; *Оглоблин О.* Бібліотека Волинського лицю // Бібліол. вісті.– 1927.– № 4.– С. 53.

⁶ *Люблинский В.* О двух коллекциях ГПБ (Б-ка Вольтера и “Кабинет Фауста”) // Крас. библиотекарь.– 1938.– № 12.– С. 72

⁷ *Розов Н.Н.* Соловецкая библиотека и ее основатель игумен Досифей // Тр. отд. Древнерус. лит./ АН СССР. Ин-т рус. лит.– 1962.– Т. 18.– С. 294.

⁸ *Мальцев М.В.* О библиотеке Г.В. Юдина [О 1-й б-ке, проданной владельцем в США в 1907 г., и о 2-й б-ке, хранящейся в Центральном книгохранилище Краснояр. городского музея] // Омская обл.– 1940.– № 3.– С. 77; *Мельников А.С.* Библиотека Йозефа Юнгмана [о б-ке, собранной чешским просветителем (XVIII–XIX)] // Лит. славян. народов / АН СССР. Ин-т славяноведения.– 1957.– Вып. 2.– С. 102; *Грозевская А.Н.* Книжная кол-

лекция А.П. и Н.П. Барсуковых в Научной библиотеке СГУ // Тр. науч. б-ки Сарат. ун-та.– 1959.– Вып. 2.– С. 68.

⁹ *Кузнецова Ю.А.* Коллекции отдела рукописей, древних и редких книг научной библиотеки СГУ // Учен. зап. / Сарат. ун-т им. Чернышевского.– 1947.– Т. 17, вып. ист.– С. 276; *Люблинский В.С.* Вольтер в советских фондах // Вольтер.– М. ; Л., 1948.– С. 332.

¹⁰ *Люблинский В.С.* Вольтер в советских фондах // Вольтер.– М. ; Л., 1948.– С. 321, 331, 334–335; *Мыльников А.С.* Библиотека Йозефа Юнгмана [о б-ке, собранной чешским просветителем (XVIII–XIX)] // Лит. славян. народов / АН СССР. Ин-т славяноведения.– 1957.– Вып. 2.– С. 106–108; *Бем Ю.О., Рогов А.И.* О библиотеке рукописных и старопечатных книг, обнаруженной на территории Бурятской АССР // Ист. арх.– 1959.– № 4.– С. 242; *Лавровский А.Н.* Библиотека Феофилакта Лопатинского [XVIII в.] // Тр. Б-ки АН СССР и Фундам. б-ки обществ. наук АН СССР.– 1961.– Т. 5.– С. 162–166; Бесценные коллекции... редких книг [Собрания рукописей и редких книг в фондах Гос. Б-ки СССР им. Ленина. Статьи: В. Кобрин; К. Беленькая, А. Теремецкая] // Библиотекарь.– 1962.– № 6.– С. 59; *Розов Н.Н.* Соловецкая библиотека и ее основатель игумен Досифей // Тр. отд. Древнерус. лит.– 1962.– Т. 18.– С. 296 – 304.

¹¹ *Мыльников А.С.* Библиотека Йозефа Юнгмана [о б-ке, собранной чешским просветителем (XVIII–XIX)] // Лит. славян. народов.– 1957.– Вып. 2.– С. 110

¹² *Хотимская Н.З., Мухин Л.А.* Коллекция М.Д. Хмырова : [Уникальное собр. рус. и иностр. журнальных и газетных статей за 1755–1865 гг., хранящееся в Гос. публ. ист. б-ке] // Сов. Востоковедение.– 1958.– № 3.– С. 126.

¹³ *Грозевская А.Н.* Книжная коллекция А.П. и Н.П. Барсуковых в Научной библиотеке СГУ // Тр. науч. б-ки Сарат. ун-та.– 1959.– Вып. 2.– С. 75–80.

¹⁴ *Ахмедов Э.А.* О судьбе личной библиотеки А. Бакиханова [С публикацией документов] // Тр. Ин-та истории / АН АзССР.– 1961.– Т. 15.– С. 150–151.

¹⁵ *Ефремова Э.* Взято на государственный учет : [О собр. ред. книг и рукописей М.С. Лесмана. Ленинград] // В мире книг.– 1979.– № 11.– С. 25.

¹⁶ *Татаринцев А.Г.* Библиотека Р. М. Цебрикова // Русские библиотеки и частные книжные собрания XVI–XIX вв.– Л., 1979.– С. 5; *Афанасьева Т.А.* История формирования и задачи изучения коллекции кириллических изданий ГПБ: [Гос. публ. б-ка им. Салтыкова-Щедрина] // Коллекции. Книги. Автографы.– 1989.– Вып. 1.– С. 6–7.

¹⁷ *Чепарухин В.* Искатель истины и его собрание: Судьба кн. богатства Б. Струве // Библиотека.– 1996.– № 1.– С. 67

¹⁸ *Беляева И.М., Копанева Н.П.* О выявлении частных книжных собраний XVIII в. в иностранном фонде Библиотеки АН СССР // Книга в России XVI – середины XIX в. : Материалы и исследования.– Л., 1990.– С. 90–92.

¹⁹ *Голубуцький В.П., Ольховик Н.М.* Термінологічний аспект у роботі з історичними колекціями // Стратегія комплектування фондів наукової бібліотеки : Тез. доп. міжнар. наук. конф. 8–10 жовт., 1996.– К., 1996.– С. 121–122.

²⁰ *Муха Л.В.* Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: походження, історія, реконструкція.– К., 1997.– 34–37.

²¹ *Шопина В.Р., Соколова С.В.* Книжные коллекции в фондах РГБ: Норов А.С. // Библиотекосведение.– 1997.– № 4.– С. 91.

²² *Николаев Н.В.* Несвижская коллекция князей Радзивиллов // Книга в России XVIII – сер. XIX в. : Из истории Б-ки Акад. наук.– Л., 1989.– С. 141.

²³ *Савельева Е.А.* А.А. Куник и его собрание книг о России XVIII века // Книга в России XVIII – сер. XIX в.– С. 98; *Соловьев В.* По велению сердца: [О лич. б-ке К. М. Соловьева, 186 – 1935] // Библиотека.– 1993.– № 4.– С. 35–38; *Чепарухин В.* Искатель истины и его собрание: Судьба кн. богатства Б. Струве // Библиотека.– 1996.– № 1.– С. 12–15; *Иванова И.Ю.* Книжные коллекции в фондах РГБ: Н.А. Маркевич и И.Я. Лукашевич // Библиотекосведение.– 1997.– № 4.– С. 92–95; *Войцехівська І.* Володимир Іконников – бібліотекознавець та бібліофіл // Бібл. вісн.– 1998.– № 1.– С. 39–42; *Стефанович А.* Библиотека Несвижской ординации Радзивиллов в отделе редких книг и рукописей в ЦНБ НАН Беларуси // Інформацынае забеспячэнне навукі: праблемы, пошукі, рашення : Сб. навук. арт.– Мінск, 2000.– С. 121–129

²⁴ *Ильинская А.* Коллекция П.В. Щапова [Об истории создания б-ки рус. библиофилом П.В. Щаповым] // В мире книг.– 1983.– № 10.– С. 53.